

A EMERXENCIA DA LINGÜÍSTICA GALEGA NA SEGUNDA METADE DO SÉCULO XX: A *GRAMÁTICA* DE RICARDO CARVALHO CALERO

Xosé Manuel Sánchez Rei
Universidade da Coruña

1. Introducción

Cos antecedentes do século XVIII, como a obra de Sarmiento, vai ser en finais da centuria seguinte cando abroche a lingüística galega como máis unha subsecuente reivindicación do movemento de rexeneración cultural, política e económica da Galiza denominado Rexurdimento, conforme xa expuxemos en SÁNCHEZ REI (2006). Após un certo período de arritmias, no primeiro terzo da centuria seguinte, e como produto, igualmente, dunha nova sensibilidade social cara aos sinais identitarios do pobo galego, ten lugar unha segunda bagaxe de estudos gramaticais e lexicais, que se viría fendida polo golpe de estado do ano 1936 e polas posteriores Guerra Civil española e represora ditadura. Porén, nos anos finais deste réxime ditatorial, a coincidir cuns mínimos (embora insuficientes) sinais de abertura e de tolerancia por parte dos organismos do goberno central español, sae do prelo a *Gramática elemental del gallego común* de Ricardo Carvalho Calero, destinada nomeadamente ao público universitario. A partir de aquí, podemos falar dunha (re)emerxencia dos estudos consagrados á lingüística e á gramática na Galiza, pois esa obra axiña virou un manancial fundamental para todas aquelas persoas interesadas no funcionamento da nosa lingua e nas súas particularidades. Tal contributo serviu para actualizar a especulación científica sobre o galego, cumprindo o papel que, no seu tempo, xa desenvolvera a gramática de SACO ARCE (1868).

2. A Gramática e os estudos lingüísticos de Carvalho Calero

Carvalho Calero cultivou todos os xéneros literarios cuns resultados certamente brillantes: a narrativa, o teatro, a poesía, o ensaio etc. Non é finalidade destas páxinas renderen tributo a ese varío e fértil cultivo, labor para o cal remitimos a obras e estudos especializados, cal o traballo de MONTERO SANTALHA (1993) ou a edición de LÓPEZ & SALINAS (2002), mais si queremos comezar facendo fincapé na tipoloxía de traballos lingüísticos de que o noso autor é responsábel¹. A nos basearmos en MONTERO SANTALHA (2000) e en MARIÑO PAZ (2002), pode distinguirse un primeiro grupo, que sería aquel enformado por artigos e traballos sobre lingüística e sociolingüística galegas aparecidos en diversas publicacións e rotativos, cal é o caso de cabeceiras como *A Nosa Terra*, *Agália*, *Grial*, *Verba*, *La Voz de Galicia* etc.; a maior parte deses opúsculos, uns dunha natureza fundamentalmente divulgativa, outros dun carácter máis académico, áchase compilada en diversas obras que saíron do prelo na década de 80 e 90 do pasado século (*Problemas da lingua galega*, *Do Galego e da Galiza*, *Umha voz na Galiza* etc.), aínda que nestas compilacións, hoxe clásicas, se encontran contributos non estritamente de natureza lingüística.

O segundo conxunto de estudos que debemos referenciar aquí é o dos traballos en que se tratan as singularidades lingüísticas de autoras e de autores contemporáneos da literatura galega. Magnífico coñecedor, como era, da produción literaria en galego dos séculos XIX e XX, non é de estrañar que consagrarse parte do seu interese investigador a analizar a morfosintaxe e o léxico dos diálogos e tertulias composteláns de comezos do século XIX, da lingua de Rosalía de Castro etc. Temos de ter presente, a este respecto, que xa a súa monumental *Historia da literatura galega contemporánea* acrecenta, ás veces, preciosas informacións de índole gramatical e lexical sobre os textos e as personalidades nelas estudadas; é o caso, por exemplo, das páxinas dedicadas á lingua de Rosalía (CARBALLO CALERO, p. 1981, p. 228-232), de Pondal (1981, p. 310-313), de Curros (1981, p. 385-390) etc.

Finalmente, a *Gramática elemental del gallego común* (1979)² constitúe a terceira das singularizacións que queríamos ponderar. Feita, segundo declaracións do propio autor, por unha encomenda da editora Galaxia (BLANCO 1989, p. 179), foi pensada para un público fundamentalmente universitario, pois non se debe esquecer que nos

anos finais da década de 60 e no seguinte decenio o galego comezou a ser leccionado nas salas académicas da universidade compostelá. A obra, que chegou a ter sete edicións, foi modificándose e mudando conforme avanzaban os tempos e segundo a reflexión lingüística sobre a lingua ía tamén avanzando, segundo sinala MARIÑO PAZ (2002, p. 78), e serviu como ferramenta fundamental para varias xeracións de estudantes (mais non só) que quixeron aproximarse da lingua ou mesmo aprofundaren no seu funcionamento. Nas páxinas que seguen imos salientar algunhas das súas características, sempre as pondo en relación co contexto social e histórico e coa tradición gramatical galega, de que a obra de Carvalho Calero fai parte.

3. O contexto epistemolóxico: a tradición gramatical galega

Quizais a primeira cuestión que pague a pena sinalarmos é o percurso e a situación dos estudos de lingüística galega na Idade Contemporánea. Como xa manifestamos en SÁNCHEZ REI (2005, p. 95-100; 2006), o galego só puido contar con gramáticas no outono decimonónico, cunha demora, por tanto, de máis de trescentos anos relativamente ao portugués, francés, italiano ou español. Coincidindo, pois, co Rexurdimento, aparecen diversos traballos, de moi desigual valía científica, aínda que o máis relevante é sen dúbida o contributo de SACO ARCE (1868): a gramática de referencia durante o século XIX e mesmo durante unha boa parte da centuria seguinte foi o traballo deste clérigo ourensán, xa que tanto as persoas interesadas no noso idioma naturais da Galiza como as nadas noutras partes do mundo manexaron e, en moitos casos, asumiron o que nesa obra se indicaba. Así as cousas, Joseph Cornu, José de Santiago Gómez, Pérez Ballesteros, Manuel Lugrís Freire etc. renderon necesaria pretesía a unha gramática que serviu para dar a coñecer o galego dentro e fóra dos límites administrativos da Galiza.

Mais, se no Rexurdimento é fundamental a gramática de Saco Arce, nos anos finais do século XX imos verificar que resulta de vital transcendencia a obra de Carvalho Calero, que foi a referencia básica até que apareceron outros traballos posteriores: diversas recensións, por un lado, e unha consulta obrigada en varias obras académicas, por outro, parecen asentar a idea de que o contributo do autor ferrolán axiña se converteu no manancial de que beberon non poucos autores

e autoras. Partilla este contributo cos títulos da tradición gramatical galega, tamén, a súa débeda co momento histórico e político, factor que está detrás do aparecemento deses textos e que semella encaixalos en varias épocas:

1. Conforme dixemos, a primeira etapa coincide co Rexurdimento, o momento en que abrocha con forza o movemento de rexeneración nacional; non parece que sexa por un acaso, pois, que nesta época se redactasen as gramáticas de MIRÁS (1864), CUVEIRO PIÑOL (1868), SACO ARCE (1868) e VALLADARES (1890, publicada en 1970).

2. Deixando de lado o contributo de GARCÍA DE DIEGO (1909), a segunda época corresponde ao momento das Irmandades da Fala, do Grupo Nós, da fundación do Partido Galeguista, da elaboración do Estatuto de Autonomía para o país etc. Saen do prelo nestes anos, pois, os traballos de SANTIAGO GÓMEZ (1918), de R. A. (1919), de LUGRÍS FREIRE (1922 e 1931) ou de COUCEIRO FREIXOMIL (1935), todos eles, porén, moito inferiores en termos de coñecemento da materia con relación á obra de Saco Arce.

3. Tras o golpe de estado do ano 1936 e posterior Guerra Civil, unha violenta maré negra vai proxectarse sobre o Estado español e, naturalmente, tamén sobre a Galiza; deste xeito, só se voltarán a publicar tratados gramaticais para o galego cando ese pétreo réxime deixe penetrar, timidamente, algúns mínimos ares de tolerancia: é o momento da terceira época, en que é publicada a obra que nos ocupa, cunha primeira edición en 1966 e cunha derradeira, a sétima, en 1979; tamén CARRÉ ALVARELLOS (1967) contribúe cunha gramática, embora non tardase en ser devagariño esquecida pola sombra do traballo de Carvalho Calero.

4. Finalmente, nos tempos en que, desaparecida xa a figura do ditador, o galego é materia de estudo no ensino público, tornan a se publicar dúas representativas obras, cal é o caso de ÁLVAREZ & REGUEIRA & MONTEAGUDO (1986) e DE COSTA CASAS & GONZÁLEZ REFOXO & MORÁN FRAGA & RÁBADE CASTIÑEIRA (1988). Aínda nesta época de monarquía parlamentar, os últimos contributos dados ao prelo son, por un lado a voluminosa e completa obra de FREIXEIRO MATO, que xa vai pola segunda edición (2006a), e unha gramática máis resumida, do mesmo autor, que sae en 2001 e que xa vai tamén na segunda edición (FREIXEIRO MATO, 2006b). En 2002 dáse a lume a obra de ÁLVAREZ & XOVE e tamén nos primordios do novo milenio saíron do prelo os traballos de HERMIDA (2004) e FEIXÓ (2004).

Como vemos, todas as obras, en maior ou en menor medida, son debedoras do contexto do seu tempo no sentido en que son publicadas en épocas caracterizadas quer por unha relativa permisividade cara ao idioma galego, quer porque as salas do ensino así o demandaban (ou inclusive por unha combinación de ambos os factores). O traballo do humanista ferrolán, pois, enmárcase nesa liña de “consentimento” institucional, por un lado, e de necesidades académicas, por outro.

4. O español como referencia

Máis un trazo que caracteriza a tradición gramatical feita para o galego é o seu profundo carácter diglósico, circunstancia que pode verificarse en dous aspectos: en primeiro lugar, o idioma en que se redactan os traballos, que, agás as excepcións de R. A. (1919) e de LUGRÍS FREIRE (1931), non foi o galego ata a gramática de ÁLVAREZ & REGUEIRA & MONTEAGUDO (1986). E en segundo lugar, a diglosia tamén se patentea no sentido de o español ser a lingua de referencia, o modelo contrastivo, o idioma con que se fan as comparacións; deste modo, pois, non resulta raro que as diverxencias entre esa lingua e a nosa sexan adoito as proxectadas e as comentadas nos textos, de tal forma que as coincidentes non son comunmente tratadas. Na realidade, a primeira obra en que se dialoga constantemente cos diferentes estudos lingüísticos, filolóxicos e gramaticais é o traballo de FREIXEIRO MATO (2006a), en que, nun abondoso sistema de citación a rodapé, o autor vai expondo diversas opinións, contrastes, exemplos e argumentos á volta dos temas que vai desenvolvendo.

A *Gramática elemental* de Carvalho Calero non puido, por tanto, fuxir dese ton diglósico. Foi redactada en español, o cal foi explicado polo propio autor no sentido en que as persoas usuarias dese traballo coñecían ou tiñan ese idioma como lingua normal, escolar ou vehicular. A este respecto, MARIÑO PAZ (2002, p. 77) pondera atinadamente que tales criterios didácticos determinaron en boa medida esa decisión, mais tamén non se poden ignorar as “limitacións que impoñía o sistema político imperante ata 1975”. O segundo aspecto, o feito de que a lingua de referencia sexa o español, evidénciase ao longo do texto con lle só deitarmos unha rápida ollada. Os seguintes exertos ilustran ben ás claras esta situación; o primeiro, a tratar do sistema fonolóxico do galego, asenta a idea das súas semellanzas coa na altura única lingua oficial, só salientando aquelas unidades fónicas non coincidentes con

esta: “El sistema fonológico del gallego moderno no difiere grandemente del español oficial. Las principales diferencias radican en el valor fonemático de *e* y *o* abiertas o cerradas, al menos en posición tónica; en el de la *n* velar intervocálica de *unha* y sus derivados, y en la existencia de una palatal fricativa sorda (*x*) que el castellano ha perdido” (1979, p. 103). Eis o segundo exemplo: continuando a falar das vogais galegas, pon en relevo o feito de que no español hai tamén unidades vocálicas medias abertas, aínda que sen valor fonoloxicamente pertinente, pois son unicamente alofonías e non fonemas: “En castellano la *e* y la *o* pueden ser también abiertas o cerradas, pero este hecho no afecta al significado de la palabra, pues no produce diferenciación semántica. En gallego, en cambio, hay oposición correlativa, por lo que el timbre de las vocales citadas forma parte del sistema fonológico de la lengua” (1979, p. 114).

5. Vontade prescritiva

Nos estudos consagrados á gramática, vén sendo costume distinguirmos, á marxe doutras diversas clasificacións, entre aqueles tratados nomeadamente descritivos e aqueloutros que, non se cinxindo en exclusiva a faceren unha descrición dun aspecto da lingua ou da gramática, orientan o uso, fan recomendacións entre o que resulta adecuado ou inacaído e escolman, entre solucións diferentes, cal ten de ser escollida preferencialmente para a variedade estandarizada. Certamente, responde á división entre lingüística descritiva e lingüística prescritiva, a seren ambas necesarias e ata sendo aquela preludio necesario para esta. A lingua galega, afastada secularmente de organismos académicos ou universitarios, proscrita pola administración centralista no seu propio territorio, evoluiu libremente durante moito tempo. Velaquí onde nace a ansia, percibida xa desde as primeiras gramáticas do século XIX, de dotar o idioma dunhas indicacións que regrasen, dalgunha maneira, o seu uso, e en especial na variedade escrita; non será casual, por exemplo, que SACO ARCE (1868, p. 32), quen se declaraba, talvez pola súa procedencia ourensá, partidario do que era (e aínda hoxe é) habitual na súa rexión no referente á formación do plural das palabras terminadas en *-n*, preferise os resultados da súa área dialectal: “La combinación *ns* [en casos como *corazóns*] no es sin embargo muy eufónica, y no convendrá prodigarla. El gallego, por punto general, la repugna”. E tamén non será produto do acaso, por

exemplo, que LUGRÍS FREIRE (1931, p. 98) notase certa caste de influencias do español nas construcións reflexivas: “Empréganse en galego como intransitivos, en vez da forma reflexiva, os verbos cando a súa acción se refere ao suxeto, v. g.: ‘O reló xa *parou*’. ‘O fidalgo de Pazos xa *emprobeceu*’. ‘A roupa xa *enxoitou*’. E non debера dicirse: ‘O fidalgo xa se *emprobeceu*’. ‘O reló xa se *parou*’”.

Se a vontade normativa estivo máis ou menos presente en toda a tradición gramatical galega, esa tendencia prescritiva tamén se vai detectar na *Gramática elemental del gallego común*, sobre todo a termos en conta a necesidade, na época, de o galego posuír esa variedade estandarizada para a súa utilización na literatura e nas salas do ensino, onde timidamente comezaba a chegar. O propio título, *...del gallego común*, sinala que o obxecto de reflexión aspira a ser non unha outra variedade, mais unha modalidade que estivese por riba das diferentes falas, estilos ou rexistros; neste sentido, xa MONTERO SANTALHA (2000, p. 11) sinalou que a preocupación de Carvalho Calero pola lingüística normativa, para alén de se verificar na súa participación na elaboración das normas académicas e nas da Xunta, se pode corroborar na “maior parte da *Gramática*”. Mais debemos notar que esa lingua padrón, con todo, non debía impedir que as variantes locais puidesen contribuír eficazmente para a expresividade do idioma, como moi ben declarou o noso autor: “Se hace, pues, necesario un gallego normativo que permita al profesor orientar sus enseñanzas, y al escritor resolver sus problemas de comunicación con el público, con un mínimo de coherencia. Esto no obsta para que las hablas locales y la literatura dialectal se cultiven con una finalidad práctica o artística; pero es evidente que el esquema de un gallego ideal, fundado en la abstracción de las realidades del gallego, ha de formularse, por razones de eficacia cultural” (1979, p. 48).

En xeral, no proceso de elaboración dunha variedade adecuada para todo o tipo de utilizacións e de contextos, as recorrencias ao portugués e á lingua medieval foron percibidas na época contemporánea como valiosísimas axudas para purificaren o galego, pois víanse como unhas modalidades de lingua sen a presión do español, ou, cando menos, cunha influencia detectada só na tona. É isto o que explica que autores como Florencio Vaamonde Lores, Ramón Otero Pedrayo, Rafael Dieste, Castelao e moitos outros reparasen nesa preciosa axuda e que, subsecuentemente, acudisen a ela para enriqueceren lexical e semanti-

camente o galego, aínda que cunhas proporcións ben distintas ao compararmos uns autores con outros. Así pois, a orixe do principal príuido do galego oral, con algunhas penetracións na linguaxe literaria, apunta(ba) cara ao español, e, por este motivo, Carvalho Calero, consciente de que o idioma debía ser rexenerado, sinala tanto esta circunstancia como as súas eventuais solucións, que enlazan con ese sentir histórico do galeguismo e do nacionalismo: o recurso ao portugués, por un lado, e, por outro, as posibilidades da lingua medieval. O fragmento a seguir, revelador canto a estes dous recursos, así o manifesta: “Entre la lengua hablada por el pueblo y la lengua de los escritores hay diferencias marcadas [...]. En su estado actual, el gallego rústico tiene que ser depurado y completado para convertirse en lengua literaria. Fuera de los castellanismos que se quieren excluir, sólo los arcaísmos y los portuguesismos pueden llenar las lagunas que se observan” (1979, p. 77).

6. Información dialectal

Nos anos sesenta e setenta, época en que van saíndo do prelo as diferentes edicións da gramática de Carvalho Calero, o estado da dialectoloxía galega podía considerarse incipiente, máxime a sabermos que é en finais do século XIX e nos inicios da centuria seguinte cando a xeografía lingüística comeza a se desenvolver na Europa³. Atrás ficaba a perspectiva sobre as variedades locais do galego de SACO ARCE (1868, p. 231-234) e atrás tamén ficaban outras visións, como a de PEDREIRA (1913, p. 65, n. 1, e p. 79, n. 1), a de SANTIAGO GÓMEZ (1918, p. 267-272) e outros, tentativas, todas elas, de clasificaren as falas galegas, mais carentes de calquera rigor científico. Só ZAMORA VICENTE (1986, p. 34), á volta dos anos corenta e cincuenta, principiara a se aproximar da realidade dialectal da lingua cunha base epistemolóxica superior. O propio Carvalho Calero, por súa vez, propuxera unha clasificación dialectal dos falares galegos, hoxe loxicamente mellorada, mais que neses tempos resultou ser a máis fiábel e completa de todas as existentes anteriormente⁴.

As décadas de 60 e de 70, pois, asisten ao nacemento dun interese polas variedades rexionais da lingua arquitectado nunha base científica: no marco da universidade compostelá van realizándose diversos traballos académicos, teses de licenciatura e teses de doutoramento que se ocupan de aprofundaren no variacionismo xeográfico da Galiza. Non é de estrañar, deste modo, que tales contributos fosen fornecendo diferente material

desa índole á *Gramática*, en que, en ocasións, se incluían eses datos como aditamentos informativos. Aínda que, ás veces, a validade da información que se nos proporciona resulta desigual, podemos afirmar que, nesa época, o conxunto de coñecementos que se nos transmite posúe un inmenso valor, xa que, con maior ou con menor éxito, unha grande parte dos fenómenos dialectais máis destacábeis para o galego acha nas páxinas da *Gramática* un xeito de chegar ao público interesado neses asuntos. En ocasións, as particularidades lingüísticas comentadas, case sempre no rodapé, centran o seu interese en fenómenos dunha área concreta, de dimensións medias ou pequenas; así pode verificarse coa rexión da Limia, comarca a que se dedica este comentario referido á orixe da conservación das sibilantes medievas e á pronuncia como [u] de *o* postónico final: “En la zona de la Limia [...], fronteriza con Portugal, Schneider registra una verdadera *-u* final al lado de casos con *-o*. Tal *-u*, como la consonantes sonoras *-•-* y *-z-*, son portuguesismos. Son leonesismos análogos las *-u* del gallego oriental” (1979, p. 112, n. 8).

Noutras ocasións, no entanto, a singularidade dialectal que se glosa non pertence a un territorio pequeno, mais abranxe amplas zonas. A falar da existencia de tritongos na lingua moderna, expón como na faixa oriental do dominio lingüístico se detectan plurais do tipo *traición / traiciois* ou como noutras partes do país o MNP de P5 vigora *-is* en vez do maioritario *-des*: “En el gallego oriental, donde los plurales de los nombres terminados en *-n* se forman elidiendo la *-n* y añadiendo el sufijo *-is*, aparece triptongo si la *-n* va precedida de diptongo. Así *traiciois* ‘traiciones’. También hay triptongos en el habla de Goyán [...] y en otras que han perdido la *-d-* en formas de la conjugación como *averiguais*, a la manera del portugués y el castellano” (1979, p. 125, n. 14).

Finalmente, non faltan casos en que Carvalho Calero se limita a dar conta da existencia de determinados fenómenos dialectais, mais sen indicar en que comarcas se atestan eses resultados singulares. Ocupándose da “vacilación vocálica”, sinala que as vogais átonas galegas son máis dadas a modificaren o seu timbre, co cal, na realidade, estamos diante dun variacionismo de tipo máis ben diastrático ou diafásico; as tónicas, non obstante, tamén presentan certa sorte de flutuacións, e é aquí onde o humanista e profesor sinala certos exemplos sen os adscribir xeograficamente: “Hay igualmente alternancias en caso de diptongo: *aira / eira* ‘era’ (sustantivo), *coitelo / cuitelo* ‘cuchillo’, *louro / loiro* ‘rubio’, *leudo / leido* ‘fermento’, *noite / noute* ‘noche’, *foula / feila* ‘harija” (1979, p. 119).

7. A literatura como referencia

No momento en que Carvalho Calero publica a súa gramática, os textos literarios constituían a máis sobranceira modalidade de galego escrito. Sen unha variedade padrón que contribuíse para a dignificación do idioma e para o prestixiar, a literatura cumpriu e mesmo continúa a desenvolver un labor fundamental no proceso de selección de preferencias morfolóxicas ou lexicais, inclusive coas súas subsecuentes repercusións na actualidade. Se a este panorama lle acrescentarmos o feito de que o polígrafo ferrolán era un grande coñecedor e estudioso da literatura galega contemporánea, comprenderemos doadamente que, ao longo da *Gramática elemental del gallego común*, vaian aparecendo ornamentacións referenciais á lingua dos autores e das autoras do século XIX e do XX, nomeadamente das grandes figuras.

Así as cousas, enlazando con esa vontade prescritiva de que antes falamos, acode ao galego medieval e ás poesías de Francisco Añón para deixar claro que o xénero do nome substantivo *árbore* é feminino: “El uso como femenino de *arbre* / *árbor* / *árbore* / *árbol* halla apoyo en la tradición medieval [...]. La persistencia del femenino en el gallego moderno se refleja en Añón: *estragaban as árbores e froitas* [...], *as árbores e froitas que acá e alá se ven* [...]” (1979, p. 161-162, n. 5). Outro exemplo vénnos dado grazas á formación do plural das palabras terminadas en *-n*. Como é sabido, na faixa occidental do país documéntase un resultado do tipo *corazón* / *corazóns*, nas rexións centrais detéctase a solución *corazón* / *corazós* e nas áreas do galego oriental óuveuse unha flexión como *corazón* / *corazois*. As tres están documentadas nos textos literarios contemporáneos⁵, nomeadamente as dúas primeiras, e van ser precisamente eses textos onde Carvalho Calero asente a súa preferencia para a variedade normativa⁶: “Ésta [o resultado *corazón* / *corazóns*] es la solución del gallego suroccidental, abonada por una brillante constelación de escritores, como Rosalía, Pondal, Castelao, Cabanillas, Manuel Antonio y Amado Carballo” (1979, p. 167-168, n. 8).

Mais non todo aquilo documentado dialectalmente na escrita debe contar coa subsecuente aceptación na lingua común, xa que hai fenómenos que, mesmo a seren empregados por vultos da literatura nas súas obras, non precisan de sobardar esa documentación literaria. Tal é o caso do encontro da preposición *por* co artigo, que se resolve en *polo(s)* / *pola(s)* na maior parte das falas galegas, excepto nalgunhas

rexións da actual provincia de Ourense e do sur da de Lugo⁷. Tal fenomenoloxía dialectal pode atestarse, entre outros, en Otero Pedrayo, e Carvalho Calero non hesita en citar a produción literaria do fidalgo de Trasalba para verificar ese particular resultado: “Algún escritor rehúsa esta asimilación. Así Otero Pedrayo escribe *por os vieiros da saudade* ‘por los caminos de la saudade’. Pero lo común es *polos*. El dialectal *por o*, etc., registrado por Saco, se oye, desde luego, en la Limia” (1979, p. 186, n. 19). Un derradeiro exemplo neste sentido corrobora como a literatura constitúe un magnífico campo de exploración para a constatación de determinadas casuísticas gramaticais, ata para fenómenos ben pouco espallados no territorio. O xerundio flexionado (P4 *cantándomos* e P5 *cantándodes*)⁸, que xa resulta especialmente residual no sistema lingüístico galego-portugués, conta, porén, con algunha atestación nos textos clásicos contemporáneos. Tal é o que acontece na obra de Castelao *Un ollo de vidro* e, tamén nesta ocasión, Carvalho Calero non dubida en acudir a ela para comprobar esa singular embora escasa utilización: “En portugués dialectal, el gerundio, a imitación del infinitivo personal, ha adquirido flexión: *en tu indos* [...], *en tu estandos* [...], *ganhándomos* [...]. El fenómeno no es desconocido en gallego, donde se cita un texto de Castelao, *voltándomos ao cimetério*, y se oyen formaciones como *víndomos* y *séndodes*” (1979, p. 209, n. 59).

8. Temáticas ornamentais

Unha das cousas que máis chama a atención ao público lector actual da nosa tradición gramatical, e mesmo ao alumnado que manexa esas obras nas súas pesquisas, está directamente relacionada con determinados capítulos ou apartados que hoxe non costuman figurar neste tipo de traballos. De feito, a primeira gramática que non inclúe nada que non estea directamente relacionado coa descrición lingüística é a obra de ÁLVAREZ & REGUEIRA & MONTEAGUDO (1986), que prescinde de certos aditamentos ou acrecentamentos tales como os nomes dos días da semana e dos meses do ano, certas escolmas literarias, vocabularios de diversa índole, tentativas de clasificación e referenciación dialectais etc., habituais nas obras anteriores.

É certo que existen na actualidade diferentes consideracións sobre que partes integran a gramática e cales outras non pertencen ao seu obxecto de estudo. Neste sentido, a *Gramática* de Carvalho Calero incluíu un capítulo destinado á historia externa da lingua, ás súas

variedades dialectais ou á súa (daquela) escasa bibliografía existente. Con efecto, pódese discutir (e consecuentemente concordar ou discordar) se nun manual desas características tales capítulos teñen cabida, e, subscribíndoos ou non os considerando, pódese tamén explicar polas circunstancias da xénese da obra, nuns momentos en que o galego comezaba a ser estudado con rigor e en que era preciso contar cunha obra actualizada que se non limitase unicamente a facer unha descrición do seu funcionamento fonético, fonolóxico ou morfosintáctico. Mais, ao fin e ao cabo, esas indicacións bibliográficas comentadas, a súa apreciación dos fenómenos máis salientábeis do variacionismo xeográfico no noso país ou mesmo esas orientacións para a historia da lingua están relacionadas co propio idioma, aínda que saibamos que constitúan outras disciplinas útiles no dominio da lingüística ou da filoloxía. No seguinte cadro poden observarse as diferenzas cuantitativas entre a primeira e a derradeira edición canto á dedicación a tales asuntos, diferenzas xa presentes desde a cuarta edición (1970):

Edición de 1966	Edición de 1979
V. Orientación bibliográfica (p. 257-262).	I. Orientación bibliográfica (p. 13-42). II. Generalidades (p. 43-100): 1. El gallego común; 2. Gallego y Latín; 3. Orígenes del gallego; 4. Fuentes lexicales distintas del latín; 5. Gallego y Portugués; 6. Gallego y castellano; 7. El gallego en el occidente ibérico; 8. La fragmentación lingüística del complejo occidental; 9. Gallego coloquial y gallego literario; 10. Modalidades del gallego; 11. Historia de la lengua.

Máis unha vez, ese carácter miscelánico é explicábel polas circunstancias históricas que determinaron a redacción e a preparación lingüística do autor, non se perpetuando nos nosos días. Na verdade, ao confrontarmos a obra de Carvalho Calero coa doutros autores do século XIX ou do XX, percíbese como van deixando de ser reflectidas partes como os días da semana en galego, vocabularios etc.⁹, mais, con todo, o noso autor non puido librarse desa inercia. Notemos que na maioría dos títulos parece que se pretende dar a coñecer, segundo o

noso punto de vista, unha perspectiva do galego máis ampla para alén da estritamente lingüística, talvez coa vontade de ilustrar, exemplificar ou dignificar aquilo que se pretendía describir ou mesmo de prescribir certo léxico ou nomes propios erosionados pola presión do español.

9. A vontade de reintegración do galego no espazo lusófono

Segundo é sabido, Carvalho Calero, desde finais da década de 70, foi desenvolvendo o seu ideario reintegracionista, que se acha, a día de hoxe, ben explícito en diversos traballos e colectáneas de artigos. Quizais sexa este un dos asuntos máis polémicos que rodean a súa figura, tanto polo silenciamento oficial a que foi sometido tras a súa xubilación como catedrático de universidade, canto polo propio tema en si mesmo, pois nel verificase unha coherente evolución do seu pensamento cara á filosofía lingüística dos que acreditan (e acreditamos) na elemental unidade lingüística entre galego e portugués, facéndose eco, así, do pensamento galeguista e nacionalista dos séculos XIX e XX¹⁰. Obviamente, non parece ser este o lugar máis acaído para reflectirmos sobre a tal temática, mais si o semella ser, no entanto, para constatarmos esa evolución na preferencialidade que se concede a diversas solucións morfolóxicas ao longo das edicións da súa gramática. Falan por si propias, a este respecto, as seguintes palabras, tiradas do prólogo á sétima entrega, en que se sinala que a “necesidad de una reintegración del gallego en su mundo originario se nos aparece más clara” (1979: 12).

Un exemplo ben acaído témolo na formación do plural das palabras oxítonas terminadas en *-l*. A lingua coñece dous resultados: nun, o maioritario na Galiza, correspondente ás faixas central e occidental do país, elimínase a lateral e acrecéntase o alomorfe *-s* (*real, reás*); e noutro, concidente coa variedade portuguesa e propio das rexións orientais, adiciónase o alomorfe de plural *-is* igualmente coa previa eliminación dese *l* (*real, reais*). No seguinte cadro podemos reparar como na primeira edición se opta pola solución centro-occidental, ao paso que na derradeira se escolle como norma o resultado oriental, que é o que se mantén a día de hoxe como propio da variedade estandarizada:

Edición de 1966 (p. 91)	Edición de 1979 (p. 166)
Si el singular termina en <i>l</i> , ese fonema se sustituye por <i>s</i> :	Si el singular termina en <i>l</i> , ese fonema se sustituye por <i>is</i> :
<i>feal</i> [...] <i>feás</i> [...]	<i>animal</i> [...] <i>animais</i> [...]
<i>mantel</i> [...] <i>mantés</i> [...]	<i>papel</i> [...] <i>papeis</i> [...]
<i>cadril</i> [...] <i>cadris</i> [...]	<i>cadril</i> [...] <i>cadris</i> [...]
<i>baúl</i> [...] <i>baús</i> [...]	<i>perol</i> [...] <i>perois</i> [...]
	<i>azul</i> [...] <i>azuis</i> [...]

Máis un exemplo que resulta acaído expormos aquí é o do sistema dos pronomes demostrativos. Deixando de lado os diversos paradigmas morfolóxicos e cruzamentos destes que se verifican no territorio galego¹¹, hai áreas no país en que o pronome invariábel se detecta coa vogal radical <e> (*esto, eso e aquilo*), mais tamén hai amplas zonas en que a vogal mudou para <i> (*isto, iso e aquilo*), o que tamén se produciu no portugués. A primeira edición, a este respecto, mantén as solucións máis antigas, en canto a sétima se decanta polas máis innovadoras, que son, presentemente, as únicas consideradas estándares desde a última revisión da variedade estandarizada vigo-rante (cfr. NORMAS 2003: 95-96).

Edición de 1966 (p. 122-123)	Edición de 1979 (p. 197)
<i>Este, estes, esta, estas, esto</i>	<i>Este, estes, esta, estas, isto</i>
<i>Ese, eses, esa, esas, eso</i>	<i>Ese, eses, esa, esas, iso</i>
<i>Aquel, aqueles, aquela, aquelas, aquilo</i>	<i>Aquel, aqueles, aquela, aquelas, aquilo</i>
	Actualmente, la lengua literaria prefiere sólo para el neutro las formas con <i>-i</i> : <i>isto, iso, aquilo</i>
	(1979, p. 197, n. 35).

Por último, para ilustrarmos esa vontade de reintegración no noso ámbito lingüístico, acae moito ben o que se corrobora co sufixo *-bel*. Actualmente, a lingua oral (aínda que non só) adoptou como común a forma *-ble*, que coincide sospeitosamente coa homóloga española, aínda que tanto *-bel* como *-ble* son normativamente válidas (cfr. NORMAS 2003, p. 59-60). Pois ben, na edición de 1979 inclúense

unhas “Normas morfológicas” ao final do apartado “Las palabras” (p. 264-267), nas cales pode lerse unha interesante apreciación sobre tal sufixo e a súa atestación no galego: “El sufijo latino *-BILE*, propio de adjetivos incorporados a la lengua cuando esta ya estaba formada, se resuelve en *-bel*: *estábel*, *solúbel*. Quedan con sus formas primitivas aquellos pocos vocablos que nos fueron legados con otras soluciones por la lengua antigua, como *nobre*” (1979, p. 266).

10. Conclusión

Fica claro, como resulta obvio, que moito máis se podería sinalar sobre a *Gramática elemental del gallego común* de Ricardo Carvalho Calero, labor para o cal sería necesario, talvez, un outro foro e un maior espazo. Foi a nosa vontade nas apresadas páxinas que agora conclúen reflectirmos sobre aqueles aspectos que máis nos chaman a atención desta obra do polifacético escritor e humanista. Chegado o momento, pois, de irmos terminando, queredámos unicamente sinalar un par de cuestións que xa fomos proporcionando nas liñas precedentes. Por unha parte, percíbese nela, como tamén se detecta noutros traballos a respecto do tempo en que foron publicados, unha débeda co contexto en saíron do prelo: unha notoria vontade prescritiva, unha utilización do español como lingua vehicular e con que facer as confrontacións, unhas temáticas máis propias dun manual de lingüística galega do que dunha gramática etc. son algunhas das características, entre outras, que singularizan o contributo de Carvalho Calero, doadamente entendíbeis a termos en conta a situación social e política da Galiza na altura.

Mais, por outra parte, até nos facendo eco deses trazos que a sinalan particularmente, non se pode negar que a súa *Gramática*, como no século XIX xa acontecera con Saco Arce, foi un texto de referencia para todas aquelas persoas que se interesaron polo funcionamento da nosa lingua. Serviu, na súa época, como fundamental pedra sobre a cal asentar os coñecementos elementares de gramática galega, até que outros traballos posteriores puideron ir actualizando e mellorando o estado da especulación científica sobre ela. Posibelmente, o estado da lingüística galega a día de hoxe non sería o mesmo sen a publicación desta obra, porta de acceso aos estudos gramaticais para unha notábel cantidade de xeracións universitarias.

REFERENCIAS

- ÁLVAREZ, Rosario & REGUEIRA, Xosé Luís & MONTEAGUDO, Henrique. *Gramática galega*. Vigo: Galaxia, 1986.
- ÁLVAREZ, Rosario & XOVE, Xosé. *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia, 2002.
- BLANCO, Carmen. *Conversas con Carvalho Calero*. Vigo: Galaxia, 1989.
- CARBALLO CALERO, Ricardo. *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia, 1979 [1966]. A cuarta edición é de 1970.
- _____. *Historia da literatura galega contemporánea (1808-1936)*. Vigo: Galaxia, 1981 [1963].
- CARRÉ ALVARELLOS, Leandro. *Gramática gallega*. A Cruña: Editorial Moret, 1967.
- COSTA CASAS, Xoán Xosé & GONZÁLEZ REFOXO, María dos Anxos & MORÁN FRAGA, César Carlos & RÁBADE CASTIÑEIRA, Xoán Carlos. *Nova gramática para aprendizaxe da lingua*. A Coruña: Vía Láctea, 1988.
- COUCEIRO FREIXOMIL, Antonio. *El idioma gallego*. Historia, gramática, literatura. Barcelona: Casa Editorial Alberto Martín, 1935.
- CUVEIRO PIÑOL, Juan. *El habla gallega*. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes. Pontevedra: Imprenta de José Antúnez y Cía, 1868.
- CHAMBERS, J. K. & TRUDGILL, Peter. *La Dialectología*. Madrid: Visor Libros, 1994.
- FEIXÓ CID, Xosé. *Gramática da lingua galega*. Síntese práctica. Vigo: Xerais, 2004.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón. *Gramática da lingua galega*. Vol. I: *Fonética e Fonoloxía*. Vol. III: *Semántica*. Vol. II: *Morfosintaxe*. Vol. IV: *Gramática do texto*. Vigo: A Nosa Terra, (2006a) [1998, 1999, 2000, 2003].
- _____. *Manual de gramática da lingua galega*. Vigo: A Nosa Terra, 2006b [2001].
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón & SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel & SANMARTÍN REI, Goretti. *A lingua literaria galega no século XIX*. A Coruña: Universidade da Coruña, 2005.
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente. *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-Morfología)*. Anexo 23 de *Verba*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1984 [1909].
- HENRÍQUEZ SALIDO, María do Carmo (coord.). *Actas do IIIº Congreso*

Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza. Em Homenagem ao Professor Carvalho Calero. A Corunha: AGAL, 1992.

HERMIDA, Carme. *Gramática práctica da lingua galega (Morfosintaxe).* Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 2004.

ILG [INSTITUTO DA LINGUA GALEGA]. *Atlas lingüístico galego.* Vol. II. *Morfoloxía non verbal.* A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1995.

LÓPEZ, Teresa & SALINAS PORTUGAL, Francisco (eds.). *Actas do Simposio Carvalho Calero: memoria do século.* A Coruña: Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística da Universidade da Coruña / Asociación Socio-Pedagóxica Galega, 2002.

MARIÑO PAZ, Ramón. A obra lingüística de Carvalho Calero. In: LÓPEZ, Teresa & SALINAS PORTUGAL, Francisco (eds.), *Actas do Simposio Carvalho Calero: memoria do século.* A Coruña: Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística da Universidade da Coruña / Asociación Socio-Pedagóxica Galega, p. 67-106, 2002.

MIRÁS, Francisco. *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y versos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes temas. Un grandioso poema de 100 octavas titulado "La creación y la redención. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor.* Santiago de Compostela: Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1864.

MONTERO SANTALHA, José-Martinho. *Carvalho Calero e a sua obra.* Santiago de Compostela: Laivento, 1993.

_____. Os estudos lingüísticos de Carvalho Calero. In: TATO FONTAÍÑA, Laura (coord.), *Cadernos de Medulio, Ano 2000.* Homenaxe a Carvalho Calero. Ferrol: Concello de Ferrol, p. 7-14, 2000.

NORMAS = *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego.* A Coruña / Santiago de Compostela: Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega, 2003 [1982].

PEDREIRA, Leopoldo. *Descripción de España.* Nociones elementales de Geografía Nacional. A Coruña: Zincke Hermanos, 1912.

R. A. [Ramón ALVARIÑO, pseudónimo de Leandro CARRÉ ALVARELLOS]. *Compendio de gramática galega.* A Cruña: Imprenta Nova, 1919.

RODRÍGUEZ, José Luís. *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero,* 2 vols. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 2000.

SACO ARCE, José Antonio. *Gramática Gallega.* Lugo: Imprenta de Soto Freire, 1868.

SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel. *Os pronomes demostrativos: do latín ao galego*

contemporáneo. Monografía 1 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña, 2002.

_____. Trazos xerais da tradición gramatical galega. *Revista Galega de Filoloxía*, vol. 6, p. 93-121, 2005.

_____. A emerxencia da lingüística galega no século XIX. In: SALINAS PORTUGAL, Francisco & TAVARES MALEVAL, Maria do Amparo (eds.), *Estudos Galego-Brasileiros 2*. A Coruña: Universidade da Coruña, p. 249-269, 2006.

SANTIAGO GÓMEZ, José de. *Filología de la lengua gallega*. Santiago de Compostela: Tipografía de El Eco Franciscano, 1918.

TATO FONTAÍÑA, L. (coord.). *Cadernos de Medulio, Ano 2000*. Homenaxe a Carvalho Calero. Ferrol: Concello de Ferrol, 2000.

VALLADARES, Marcial. *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia, 1970 [redixida en 1892].

VV.AA. *Carvalho Calero: a razón da esperanza*. Vigo: A Nosa Terra, 1991.

ZAMORA VICENTE, Alonso. *Estudios de dialectología hispánica*. Anexo 25 de *Verba*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1986.

NOTAS

¹ Non é o noso obxectivo nestas páxinas ofrecermos unha panorámica xeral dos diversos traballos de Carvalho Calero centrados en temática lingüística ou filolóxica. Remitimos, para este labor, ao exposto en MONTERO SANTALHA (1993, p. 211-283), aínda que se trata dunha relación de contributos non exclusivamente consagrados á lingüística e á filoloxía. Tamén resulta de utilidade o sinalado en MONTERO SANTALHA (2000, p. 7-14), así como as referencias incluídas en MARIÑO PAZ (2002, p. 100-103).

² Citaremos sempre por esta edición, agás naqueles casos en que fixermos comparacións con outras anteriores. Para non reiterarmos cansativamente os apelidos nesas citacións, só empregaremos a referencia cronolóxica.

³ Para unha aproximación ao desenvolvemento dos estudos dedicados ao variacionismo xeográfico, véxase, entre outros traballos, CHAMBERS & TRUDGILL (1994, p. 35-45). A demora no aparecemento de pesquisas rigorosas neste ámbito na Galiza é tamén sinalada por MARIÑO PAZ (2002, p. 94), que fala das "grandes carencias da imprescindible investigación de campo que neste eido padecía o galego".

⁴ Aínda que foi publicada noutros medios, con algunhas modificacións que

non afectan a división en diversas modalidades rexionais, pode verse tamén na súa gramática (1979, p. 78-84).

⁵ Para un exemplario de casos provenientes de obras literarias, especialmente do século XIX, véxase o exposto en FREIXEIRO MATO & SÁNCHEZ REI & SANMARTÍN REI (2005, p. 271-272), onde se afirma mesmo que na “formación do plural dos substantivos acabados en *-n* aparecen as diferentes solucións dialectais [...], ás veces a alternaren nun mesmo autor”.

⁶ Cfr., sobre este particular, o exposto en NORMAS (2003, p.76), en que, tamén se apelando ao uso literario da solución occidental, se proxecta esta para a variedade estandarizada, consagrándose deste modo o resultado que “xa viña sendo de uso en toda a tradición literaria e gramatical, con escolla a favor da forma demograficamente máis estendida”.

⁷ Véxase, a este respecto, o exposto nas NORMAS (2003, p. 84), en que se di que esa zona “non as conserva xa en ningún caso”. Cfr., igualmente, a súa distribución xeográfica en ILG (1995, p. 234-230).

⁸ Na verdade, o propio Carvalho Calero xa se ocupara desta particular forma verbal flexionada nalgún artigo específico e tamén, obviamente, na súa *Gramática*. Para un tratamento feito desde a actualidade, véxase o sinalado en FREIXEIRO MATO (2006a, p. 426-427), traballo en que se pondera o seu “limitadísimo emprego” mais en que tamén se indica que pode resultar de “rendibilidade estilística” se utilizado na súa xusta medida.

⁹ Observemos como no caso do Compendio de MIRÁS, por exemplo, o seu título fala xa de si propio e indica o que se inclúe na obra: *Compendio de gramática gallega-castellana, con un vocabulario de nombres y versos gallegos y su correspondencia castellana, precedido de unos diálogos sobre diferentes temas. Un grandioso poema de 100 octavas titulado “La creación y la redención. Un extracto de Fábulas de los mejores fabulistas así como algunas del autor*. Pouco de compendio gramatical ten este traballo a repararmos en que o contido estritamente lingüístico ocupa ben poucas páxinas, xa que logo figura o antedito e minúsculo vocabulario (p. 39-50), seguido dunha listaxe de verbos traducidos ao español (p. 51-56) e concluído cunha sorte de diálogos de marcado carácter colonialista, alén doutras composicións literarias de escasa valía artística. Até Saco Arce non foi alleo á incorporación de aditamentos á súa gramática, aínda que esta sexa, en rigor, a primeira obra realizada con seriedade sobre a nosa lingua. Deste modo, no apartado dos “Apéndices” (SACO ARCE 1868, p. 261-313) figuran unha selección de refráns galegos e unha serie de textos literarios dos autores da altura, tales como Rosalía de Castro, Eduardo Pondal, Alberto Camino, Xoán Manuel Pintos, Marcial Valladares etc. Citemos un outro exemplo xa do século XX: LUGRÍS FREIRE non dubidou en incorpo-

rar á súa *Gramática do idioma galego* unha serie de “Aditamentos” (1931, p. 113-120) dedicados á toponimia e antroponimia, unhas “Mostras literarias” (1931, p. 121-136) con textos de Florencio Vaamonde Lores, Euxenio Carré Aldao, Manuel Murguía, Castelao, Eduardo Pondal etc., e mesmo un “Vocabulario galego-castelán” (1931, p. 137-184).

¹⁰ Sinala MONTERO SANTALHA (2000: 12) que especialmente “nos últimos quinze anos da súa vida, quando as circunstancias socio-políticas infundirom mais urxencia ao problema, non se cansou de repetir, perante a incompreensión e mesmo hostilidade de moitos, que só neste proceso reintegrador pode existir un futuro que rehabilite a antiga vitalidade do noso idioma nativo. Non se cansou de afirmar unha e outra vez, em distintos foros, que o idioma da Galiza non tem, para a súa sobrevivência, outra alternativa que esta: ou ser galego-português (isto é: formar parte plenamente da área lingüística portuguesa) ou ser galego-castelano (isto é: ficar reduzido a um dialecto da língua espanhola, com certas características ocidentais de carácter quase substratístico, como sucede por exemplo com o leonês)”.

¹¹ Véxase, a este respecto, o exposto en SÁNCHEZ REI (2002, p. 111-165) no referente aos diferentes paradigmas de pronomes demostrativos.